

Susan Sontag: Egyidőben – esszék és beszédek

*Európa Könyvkiadó, Bp., 2008. 268 old.,
2600 Ft*

Esszék, közéleti, politikai publicisztikák és beszédek – Susan Sontag utolsó írásai, melyeket nagyrészt még maga válogatott és rendezett kötetbe. A gyűjtemény valamilyen formában már korábban is megjelent tizenhat darabja közül van, amelyik e kötettel jelent meg először angolul, másokat később átdolgozott, és híres-hírhedt írása 9/11-ről eredeti verziójában itt olvasható először.

Mind az amerikai, mind a brit kiadó a címlapra Sontag portréfotóját helyezte, ugyanabból a sorozatból, csak a tekintet iránya más a két portrén. Az amerikai kiadás (Farrar, Straus and Giroux) borítójának csupán egyharmadát foglalja el az idős Sontag fekete-fehér portréja, radikálisan elmetszve. Hiszen posztumusz kötetről van szó. Állat kézfejen nyugtatja, egyenesen a kamerába néz, így most az olvasóra, tekintete egyszerre melankolikus és határozott, elégikusságában is szinte felszólító. A magyar kiadás borítója sem csúnya, csak szájarágós: kövek és tollpihe – *egyidőben*. Utolsó írásait olvassuk, s persze nagy a várakozás, hogy még megtudjuk, mit gondolt fontos dolgokról, hogy ajánljon nekünk még egy-két jó szerzőt, de talán erősebb az a késztetés, hogy így a befejezést olvasván, összerakjuk magunknak szellemi portréját. Az írókról – például Benjaminról vagy Barthes-ról – szóló esszéiben ő mindig figyelt a fizikai alakra, az arca is, nagy ívű portréi egyszerre intellektuális és képszerűen elevenek. Nem követni szeretném ebben, mert menthetlenül alulmaradnék, de nagyon is helyénvalónak vélem, hogy az író nő fényképével jelentek meg az angol nyelvű kiadások. Hiszen harminc éven át írt vissza-visszatérően a fényképezésről. Kezdetben az érdekelte, hogy a fotográfia témája hogyan enged hozzáférést a kortárs gondolkodás- és érzékelésmódok letapogatá-

sához, hogyan válik ez az „áljelenlet”, a „távollét záloga” (Susan Sontag: *A fényképezésről*. Európa, Bp., 1981. 23. old.) egyenlővé a „modern látásmóddal”, amely „töredékekben való látás” (146. old.), s modernekként, fényképek nézőiként, hogyan tudunk e mindig változó töredékek, részletek bővületében élni (148. old.). És maga is szívesen pózolt a kamerának. Mondták is róla, hogy bennragadt abban az imázsban, amelyet a média alakított ki róla, bűnrészesnek tartották abban, hogy a popkultúra hírességévé, azaz képpé (is) vált (hiszen annyira szép volt), s mint ilyennek persze, megkérdőjelezték komoly értelmiségi voltát. Tudta, hogy „élni annyi, mint lefényképezve lenni” (157. old.), vagyis folytonosan alakítjuk, alakíttatjuk vagy alakítani hagyjuk identitásunk konstrukcióját, azonban Sontag szerint a részletek képeiből sohasem gyűjthető össze a „teljes kép”, nem lehet a valóságot teljesen megfosztani trónjától, s a képek, a médiumok világával helyettesíteni. „Nincs végleges fénykép” (149. old.) – írja, vagyis bár meglehet, a mulandóság nyomasztóbban nehezedik ránk a megállított, kimevített pillanatot nézve, a fénykép sem le nem zárja, sem művivé nem változtatja a valóságot. És ez a döntő akkor is, amikor a háború, a szenvedés képi megjelenítéséről ír. E kötetben *A mások megkínzásáról* címmel az Abu Ghraib-i fogolykínzásokat mutató felvételekről írott gondolatai olvashatók. Hajlok arra, hogy sorsszerűnek lássam: ez volt élete utolsó írása 2004 májusában.

Folytatása ez az írás *A szenvedés képei* (Európa, Bp., 2004.) zárógondolatainak, hogy ti. cinikus dolog lekezelően bánni a valósággal, s általánosítani a nyugati hírfogyasztók szemével való, látványosságként befogadó látást. Nem lehet a valóságot áttolni a képekre, „mintha az ábrázolások lennének bűnösök és rémületek, nem pedig az, amit ábrázolnak” (150. old.). Sontag morális elhivatottsága nem engedi, hogy a képek háborújaként értelmezzük a történeteket. A kínzás és a pornográfia összekapcsolásával, kifejezetten terjesztési szándékkal készült felvételeken a kamerának szánt vigyor „a lefotóztatás nyomán érzett elemi elégtétel kifejeződése”

(157. old.). Mindez szerinte Amerika igazi természetéhez, a szégyentelenség és a brutalitás iránti fogékonyság kultúrájához tartozik. Mivel szünni nem akaróan bírálta az amerikai politikai és kulturális élet oly sok aspektusát, meg is kapta e könyve egyik amerikai recenziójától, hogy talán ő az utolsó szemérmetlen eurocentrikus (*The New York Review of Books*, vol. 54, no. 13). Magát inkább az európai kulturális eszmények amerikai társutasának tartotta (222. old.), annak a XIX. századi szellemi hagyománynak a folytatójaként, amelyik egyszerre igenli és utasítja el az amerikai kultúrát.

Nemcsak aktív részese, hanem fontos alakítója is volt a hatvanas évek ellenkultúrájának és modern művészetének, az ennek nyomán újraeledő (neo)konzervativizmusra reagált – főként esztétikai – imperatívuszokkal. E kötetben a 2003-ban Németországban tartott beszéde veti fel egészen élesen (emlékezzünk az akkori politikai légkörre!) az Európa és Amerika közti ambivalens viszony kérdését. A Bush-kormányzat elszánt bírálója volt, akinek a szeptember 11-i eseményekre, s az azt követő kormányzati retorikára azonnal reagáló, elhíresült írása rengeteg ellenséget szerzett. Radikális hangvételéből visszavett ugyan, de alapvető felszólítása, hogy „ne legyünk ostobák mindközönsegesen” (128. old.), későbbi e tárgyú szövegeiben is a legerősebb szólam. Hogy a három, e témában született szöveg – az egyik egy római lapnak adott interjú – együtt olvasható a kötetben, s persze az azóta eltelt idő, csak világosabb teszi, hogy Sontag mélységes felháborodása az „álszent locsogás és leplezetlen hazudozás” (126. old.) láttán nem az érzéketlenség hangja volt. Kegyetlenséggel vádolták, leplezni vélték románcát a terrorizmussal, nem akarták meghallani a szigorú, de precíz bíráló figyelmeztetését. Ő már ekkor érzékelte, ami sokak számára csak a halála (2004) utáni években lett világos, hogy mekkora politikai és intellektuális kudarc vezetett az iraki katasztrófához. A ma már az USA-ban is ritka, független, azaz a professzionális intézmények falain kívüli értelmiségi volt, aki komolyan vette, hogy társadalmi feladata a bírálat. S aki vállalja, amit gondol,

támadhatóvá válik. Számára a liberalizmus nem az ítélkezés lehetetlenségét jelentette, mert csak a modern szabadságeszmény egyik oldalának tartotta, hogy mindenki gondolkodjon úgy, ahogy neki tetszik, de Sontag számára az is fontos, hogy mit is gondolunk. Volt benne valami auklerista küldetéstudat, néha talán épp esszéinek „nyomasztó moralizálása” elől menekült a szépprózához (erről egy interjúban vall, l. *The Guardian*, 2000. május 27.), de a kultúra soha nem csak a tudás, a szellemi élet eufóriája volt számára, hanem morális szenvedély is. Nyughatatlan lelkiismeretének készítésére vállalta, hogy utolsó éveiben egyre többször szólaljon meg úgy, hogy az egyben politikai állásfoglalás is legyen. Mert magát azért elsősorban szépírónak tartotta. A Jeruzsálem-díj átvétele alkalmából tartott beszédében – *A szavak lelkiismerete* címmel – épp azzal igyekszik számot vetni, hogy mennyiben különbözhetek el az írók mint személynek a különböző megnyilvánulásai: az, amit ír, az, amit beszél, s az, ahogyan létezik. S az írók íróként egyáltalán „nem az a legfontosabb dolga, hogy véleményt alkosson” (174. old.), sőt írói mivoltának kiküzdött egyediségét „állandóan próbára teszi az író társadalmi szerepvállalása” (173. old.). Nem tudott semleges maradni, hitt a helyes cselekvésben, s vállalta a cselekvő szolidaritást. (Hosszú ideig élt és dolgozott – Beckettet rendezett – az ostromlott Sarajevóban.) De pontatlanul fogalmazok, még ha Sontag gondolatmenetét követem is, amikor most különböző attitűdöket tulajdonítok az íróknak és a közéleti embernek. Hiszen Sontag számára az irodalom, a művészet maga a legautentikusabb terepe valamiféle lényegi bölcsesség megmutatkozásának, megelőzi, sőt „szöges ellentétben áll a véleményalkotással” (177. old.). Míg az utóbbi fogva tart, addig az irodalom nyitott, így felszabadító, tehát lényegében az irodalomban és az irodalom által megmutatkozó az, ami alapjául szolgál a politikai preferenciáknak is. Az irodalom a maga igazságának megszólaltatásával nem elhárítani képes gyakorlati veszélyeket, hanem egy olyan lényegi keretül szolgál, amely által a morális cselekvés értelmezhe-

tővé válik. „És ki merem mondani – írja –, hogy a komolyság semmilyen más formája nem vetekedhet azzal a bölcsességgel, amely az esztétikum mély, egész életen át tartó vizsgálata folytán válik elérhetővé.” (27. old.) Nem valamilyen univerzális igazságot revelál a művészet, amelyet felmutatva aztán mőresre taníthatna, hanem éppen azt mutatja meg, hogy a történelem csak partikuláris igazságokat ismerhet. Sem az erényfanatizmusnak a morál terén, sem az ízlésdiktatúrának a művészetben nincs létjogosultsága.

Hogyan lehetséges akkor olyan értéket, olyan mértéket kinyerni a művészetből, amely a „hogyan kell élni” (84. old.) kérdésében eligazít? *Elmélkedés a szépről* című nyitóesszéjében írja, hogy míg hajdan az ízlés volt a művészi érték felismerésének szerve, a relativizmus erősödésével a jó ízlés egyre elavultabb eszme lett, „ahogy mostanában mondják, elitista” (23. old.). A szép helyett az érdekes jelzővel illetik a műalkotásokat, levette magukról ezzel az ítéletalkotás terhét, nem is beszélve az ítélet érvényességének kérdéséről. Ám az, hogy a szépségfogalom a lesüllyedt kultúrjavak közé került, s nem mércéje sem a művészi gyakorlatnak, sem az azt befogadó kulturális gyakorlatnak, „aligha jelenti a szépség tekintélyének hanyatlását” (20. old.). A szépség megtapasztalása a művészetben (és a természetben – e kettőt nem látja radikálisan másnak Sontag) valahogy szívósabbnak tűnik, mint az ezt kilúgozni akaró, helyettesítő fogalmak. Vagyis bár az ízlés pluralizálódva levetette normatív kényszerét, amennyiben a műalkotás hatásáról akarunk beszélni és ítéletet alkotni, úgy nem tekinthetünk el az értékek, mércék használatától. „Az irodalom mércét adhat” (231. old.), írja, s nem annyira a műalkotás maga mércéi szerinti megítélésének problematikusságára kell itt figyelnünk, hanem arra, hogy Sontag szerint amennyiben tulajdonítunk még bármi jelentőséget a művészetnek, úgy értelmes feladat a róla való objektív ítélkezés. Amennyiben a szépség már nem kritérium a művészetben (de szépség helyett bármilyen más tradicionálisan normatív fogalmat használhatnánk), az „arról tanúskodik, hogy

hanyaglóban van az a hit, miszerint létezik az a valami, amit művészetnek nevezünk” (20. old.). Romantikus, sőt XVIII. századi művészetfogalom ez, melyben igazság és szépség mélyen összekapcsolódik. Lejárt ez már régen, húzhatjuk el a szánkát, de Sontag menthetetlenül többet akar a művésztől, mint ami – (a szép naplemente helyett) az „érdekes naplemente” típusú ítéletek esztétikájával elérhető. Amikor a közéleti szerepvállalással szemben végső soron az író legfontosabb dolgának azt tartja, hogy jól írjon, mivel ezzel „az irodalom nemes ügyét” (239. old.) is képviseli, s „megidézi az eszményi igazságságot és igazmondást” [*evokes the better standards of justice and of truthfulness*] (240. old.), vagyis amennyiben az írása valódi esztétikai értékeket hordoz, úgy az odafigyelés képességét erősíti, dimenzióit tágítja, ami az erkölcsi ítélet alapja. Az irodalmi mű, ha valóban megérdemli ezt a nevet, akkor az egyediségnek ad hangot, így az irodalom egésze plurális rendszer. „Az irodalomból (az irodalmi vívmányok pluralitásából) nyerhető bölcsesség lényegében annak felismeréséhez vezet el, hogy minden történnel egyidejűleg történik valami más is.” (174. old.) Az irodalom erkölcsi dimenzióját a radikálisan eltérő, sokféle sors és igazság egyidejűségének tapasztalata adja, amely ellenáll a homogenizációnak, s ezáltal csiszolja erkölcsi ítélőképességünket. Vagyis egyik oldalon Sontag azt állítja, hogy a tapasztalat pluralitása az, aminek evidenciáját legerősebben a művészetben élhetjük át, ugyanakkor ez az irodalom igazságaként csak egy nagyon is konvencionális műfogalommal igazolható. Nem véletlen tehát, hogy olyan régi kíváncsalmak jelennek meg az irodalommal szemben, mint a fogékonyság felkeltése, a szellem iskolázása, a tudás elmélyítése, amelyek nemigen népszerűek a mai beszédmódban. És természetesen kitüntetetté, „küldetésessé” válnak az irodalommal való foglalkozás legközvetlenebb kulturális gyakorlati, a kritika és a fordítás is.

A fentiekből következik, hogy Sontag horizontja a lehető legszélesebb, számára az irodalom lényege szerint nemzetközi, s mint ilyenek az a feladata, hogy kiközökentsen a pro-

vincializmusból. Ahogy a műfordításról *A világ mint India* címmel tartott beszédében mondta, a világ irodalmainak vérkeringését a fordítás teremti meg, s e szerepében megismétli az irodalom etikai feladatát. Fáradhatatlanul dolgozott azért, hogy kiadókkal elfogadtasson az angol nyelvterületen kevésbé ismert szerzőket – például Robert Walsert, W. G. Sebaldot, Anna Bantit vagy Victor Serge-et. Az angol nyelv elkerülhetetlen globalizációjának egyik sajnálatos velejárója, hogy kevesebb művet fordítanak angolra, viszont sokkal több angolul íródott könyvet fordítanak más nyelvekre (egy felmérés szerint 2005-ben az USA-ban megjelent felnőtt szépirodalomnak csupán 3,54%-a volt fordítás; l. *The New York Times*, 2007. április 15.), így nagyon is fontos, hogy a Susan Sontag Alapítvány évente díjaz és támogat fiatal fordítókat. A békedíj (*Friedenspreis des deutschen Buchhandels*) átvételekor mondott beszédében ismét a világirodalom – ami a könyvek fordításban való olvasása az egész világra kiterjedő olvasótábor által – azon vonását hangsúlyozza, hogy dialógusba von a tőlünk idegennel, hogy a fordítás változásokat képes elindítani a nyelvben, tehát sohasem defenzív, megszabadít a filiszterségtől, „az irodalom *magá a szabadság*” (236. old., kiemelés az eredetiben).

A kritika sem más, mint védőbeszéd az irodalom lényegisége mellett. Míg Sontag inkább tudta magát prózairónak, mint esszéistának, addig olvasóinak nagy része, azt hiszem, épp fordítva van ezzel. A kötet legjobb írásai számomra a külföldi szerzők angol kiadásaihoz írt előszavak: Paszternak, Cvetajeva, Rilke levelezése, Leonyid Cipkin, Anna Banti, Victor Serge és Halldór Laxness bemutatása. Minden kritikája egyben számvetés magával az irodalommal. Nemcsak az írók dicsérete, hanem magának a regénynek a dicsérete fogalmazódik meg ezekben a mindig pozitív állításokat hordozó írásokban, hogy van még csoda, hogy az irodalomban ránk váró felfedezések megmutathatják, hogy „a regényíró vagy a költő megváltó elfogulatlanság[a ...] arról tudósít, hogy van több is a politikánál, sőt a történelemnél is” (110. old.). (Persze akadtak kritikusok, akik

nosztalgikusságának, sőt besavanyodottságának jelét látták abban, hogy mindig csak a félmúlt szerzőivel foglalkozik [l. *The New York Review of Books*, vol. 54, no. 13.]).

A magas színvonalú hírlapi kritikákat nélkülöző irodalmi közéletünkben alig szoktuk a kritikusknak azt az erényét, sőt próbáját említeni, hogy írásai hatására érzünk-e ellenállhatatlan készletet olyan könyvek elolvasására, amelyekről korábban nem is hallottunk. Sontag eleven szövegei akkor is stimulálók, ha éppen nem ért velük egyet az ember. Mit sem érdeklí a kánon: válogatós, nem fél a nehéz esetektől, sohasem enged a kritika technikai zsargonjának, mindig világos, velős, azt kell mondanom, érdekes. Mintha ezekben az írásokban lenne leginkább elemében. Amit Barthes-ról írt, rá is épp annyira igaz: „Lényének legmélyebb ösztönzőereje azonban nem a harc. Inkább az ünneplés.” (Barthes emléke. In: uő: *A Szaturnusz jegyében*. Cartaphilus, Bp., 2002. 180. old.) Ez az ünneplés nála mindig az előtte járó pályatársaknak és rajtuk keresztül magának az irodalomnak szól. A fordításról szóló előadásában mondja, hogy „az író mindenekelőtt olvasó” (203. old.). S ő szenvedélyes olvasó volt, szinte hódolt az irodalom előtt. „Mindig nagy csodáló voltam. Minden tehetségemnél, minden bátorságomnál erősebb az a vágyam, hogy csodálhassak.” (*The Guardian*, 2000. május 27.) És persze csodálatának tárgya mögé azért mindig elrejtőzött, az általa annyira kedvelt Oscar Wilde egyik aforizmájával élve, a kritika számára is az önéletrajz legmagasabb formája. Intellektuális lelkesedése mindig annak is szólt, hogy a csodált író kínálta szerepmintha lehetőséget nyújt az önabrázolásra. A kritika, az esszé ironiája Lukács szerint, hogy a jelentős kritikus úgy beszél az élet nagy kérdéseiről, mint ha csak könyvekről, az élet felesleges díszeiről lenne szó (Lukács György: *Levél a „kísérlet”-ről*. In: uő: *Iffjúkori művek*. Magvető, Bp., 1977.), és ez az ironia Sontag esszéiben mindvégig ott van mint termékeny feszültség a kritikus mint olvasó – akit köt a szöveg – és a kritikus mint író között, aki éppen egy világlátást dolgoz ki. Sokan bíralták, bírálják Sontagot afo-

risztikus stílusáért, melyben a gondolatok áradása fontosabb, mint az egyes állítások érvényessége. Mondták inkonzisztensnek, hatásvadásznak, aki eredetiség híján csak mások bonyolult gondolatait népszerűsíti, kompilátornak, akinek érdeme mindössze annyi, hogy aforizmái jól idézhetőek. Ellentmondásokat, gyökeres váltásokat jócskán találunk gondolataiban, főleg ha az életpálya egészében keresünk vezérfonalat. Susan Sontag egyszerűen nem teoretikus, az elmélet kritériumainak teljesítését nem is kell számon kérni rajta. Amikor ír, beszél, tudatosan más szerzőkben, más szövegekben keres támaszt, mert azt vallja: „Az irodalomról vallott nézetek – ellentétben például a szerelemről vallottakkal – szinte mindig csak mások nézeteire válaszul fogalmazódnak meg. Reaktív nézetek.” (171. old) Ám hallatlan szintetizáló erővel ír, ami lankadatlan figyelmét, éberségét tanúsítja, gondolatai formáját precízen kihegyezett dramaturgiájú nyelvben találja meg, amitől már nemcsak érdekes, hanem szép is a sontagi esszé.

Kóda a szenvedés képeiről: már a magyar közönséghez is több fórumon eljutott a híre, hogy Annie Leibovitz *A Photographer's Life, 1990–2005* című kiállítása 2006-ban a Brooklyn Múzeumból indult turnéra, bejárva a világot, idén nyár elején például Berlinben volt látható. Sontag és Leibovitz tizenöt éven át, Sontag haláláig volt szoros kapcsolatban, s a kiállítás „sokkoló elemét” éppen a nagybeteg vagy haldokló Sontagról készült képek jelentik. Látható a kiállításon több fotó az idős, beteg, mezítenél Sontagról a fürdőkádban, ahogy kezével eltakarja az emlőeltávolítás utáni sebét, későbbi képek, amelyek a kemoterápiás kezelés alatt készültek, a test leromlásának fázisai, ahogy úrrá lesz rajta teljesen a rák, képek a halál olyan közelségéből, hogy nem gondolható: tudatában lett volna, hogy fényképezik, s végül a halottasházban, kedvenc ruhájában. Itt most nincs mód kitérni arra (nem is láttam a kiállítást), hogy mint Sontag fia, „posztumusz megaláztatásnak” lássuk-e ezeket a képeket, vagy a nagyméretű, színes, beállított sztárfotók között ezeket a kicsi, nagyrészt fekete-fehér, intim képeket a celebritások színpada mögötti valóság, az

